

Kerk, huis, school en staat

KERK, HUIS, SCHOOL EN STAAT

Leven, werk en vriendenkring van P. Hofstede de Groot (1844-1886)

JASPER VREE

Hilversum
Verloren
2017

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door het Fonds ter ere van Wessel Ganzevoort, de J.E. Jurriaanse Stichting, de Maatschappij van Welstand, het Publicatiefonds van de Van Coeverden Adriani Stichting, de Stichting Dr. Abraham Kuypersfonds, de Stichting Groninger Universiteitsfonds en de Stichting Zonneweelde.

Afbeeldingen op het omslag: voorplat P. Hofstede de Groot. Portret door J.H. Egenberger, ca. 1884-1886. Senaatskamer Academiegebouw Groningen; achterplat het in 1866 geopende Sophiahuis te Groningen. Foto omstreeks 1975.

© 2017 Jasper Vree & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

ISBN 978-90-8704-641-5

Omslagontwerp: Studio Verloren
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	13
Gedachten gaan op voeten - 13; Kerk, huis, school en staat - 15; Indeling - 15; Bronnen, literatuur, bijlagen en register - 16; Ten slotte - 19	
I P. Hofstede de Groot en zijn vriendenkring: een groepsportret anno 1844	21
Inleiding - 21; Afkomst en familierelaties - 21; Snelle carrière en toenemende invloed - 23; Inzet voor inlandse zending - 25; Een gestaakte Erasmusbiografie - 28; Samenwerking met collega-vriend Pareau - 29; Der dritte im Bunde: Muurling - 32; Bevriende predikanten in de stad Groningen en de dorpen rondom - 34; Vrienden op afstand: de corresponderende leden - 35; Deel van een nationale elite - 38; Gevormd en als 'Groninger school' gekenmerkt door kerkelijke strijd - 39; In actie tegen volksheerschappij in de kerk - 42; Volhardend netwerker, maar niet altijd succesvol - 45; Gezinsleven; eerste kennismaking met dierlijk magnetisme en spiritisme; vader en zoon Hofstede de Groot - 50; De geboorte van de term Groningse/Groninger richting; terugblik en vooruitzicht - 52	
II Het pronkjuweel	55
Inleiding - 55; Dwaas, ongerijmd, onregtvaardig, anti-nationaal, land- en volkbederwend - 55; Jaren van bloei dankzij L.S.P. Meijboom en andere Oost-Friezen - 57; Het Fonds van de hoogleraren te Groningen, ter aanmoediging van geleerdheid - 59; Aantasting der academische vrijheid: een kerkelijke moedermoord! - 60; De Groninger hervormde gemeenten: kerkeraad, predikanten en hulppredikers - 64; Catechese: de tijdige geloofsbelijdenis bevorderen - 67; Bijbellezingen, huisbezoek, leesinrichtingen en de eerste Pinksterzendingscollecte - 69; Orthodoxe protesten en verzoeken - 70; Catechiseermeester J.H. Maatjes zorgt voor tegengeluid - 72	
III Rijpe en wrange vruchten van dertig jaar Restauratie 1844-1847	75
Inleiding - 75; Hoogtepunten in de familie en kennissenkring - 76; De crisis te lijf met bonen, gort, kunst, kerkelijke werkverschaffing en gratis catechese - 77; Stil orthodox verzet maakt hulp van buiten nodig - 78; De Groot trekt de facultaire kar - 80; Heusdiaanse nabloei en het prille begin van een confessionele lente - 82; Veertien doctorale examens en acht promoties - 84; Vier Groninger handboeken in een tijdsbestek van twee jaar - 87; Religio una verissima et praestantissima of unice vera? - 90; Om God beter te leren kennen in al zijn werken en bedoelingen - 92; Een formidabel debiet levert een dito opbrengst - 95; Een stabiel Godgeleerd Gezelschap exploiteert een bloeiend Waarheid in Liefde - 97; Zal de wijsbegeerte de christelijke godsdienst verdringen? - 99; Deze zes artikelen leiden tot vernietiging van de vrije evangelieprediking! - 101; Een vloed van adressen tegen het dreigend bederf voor wetenschap en kerk - 105; De vrije	

prediking van het evangelie van Jezus Christus als enig middel aangeprezen - 108; Geen overeenstemming en daarom geen zes artikelen - 109; Hervormde predikanten wensen meer invloed op hun kerkbestuur - 111; Friese hervormde predikanten stichten een beroepsvereniging; Groningen volgt protestants - 114; Haags verzet tegen het democratisch beginsel - 116; Godsdienstig onderwijs, gemeentevorming en kerkbouw op de synodale agenda - 118; Nieuwe kerken en dito (hulp)predikers voor een nieuwe wereld - 120; Stichtelijke lectuur in Groninger versie - 122; De opvoeding des mensdoms voortgezet, zowel te Groningen als veraf - 125; S. Ulfers bezoekt de Christelijke Vrienden - 127; W.R. van Hoëvells inzet voor Javanen en Europeanen - 129; Een eigen Doopsgezinde Zendingsvereniging dankzij Van Hoëvell - 130; W. Boekhoudt preekt in het Negerengels - 132; Bijbelverspreiding te Groningen in samenwerking met het NBG en het BBB - 134; Drankbestrijding - 136; Gesticht voor pleegzusters - 138; Christelijk Hulpbetoon en Unitas - 139

- IV De grondslagen voor een toekomstige middenpartij gelegd 1848-1851** 143
- Inleiding - 143; Stad en provincie - 144; Tegen Da Costa, tegen Thorbecke, tegen paapse en geuzenpartijen van ongeschoolden - 145; Kapelaan O.A. Spitzten tegen 'anachronistische' De Groot - 149; Niet vergeefs gestreden - 150; Groningen kiest liberaal - 152; Lang leve het Nut, de particuliere filantropie en de allervoortreffelijkste godsdienst - 153; De universitaire en facultaire crisis van 1848 te lijf - 156; In touw voor de Commissie Hoger Onderwijs en het Wessel Ganzevoortfonds - 158; Het beste deel der natie - 161; Overspannen en toch geen rust - 162; Profilering in het spoor van Ursinus, Micron en a Lasco - 165; Voor het behoud van het christelijk beginsel in het openbare lager onderwijs - 168; De opening van het nieuwe Academieggebouw reclame voor de faculteit - 171; Verbeeld verleden - 173; Missionaire verbondenheid overstijgt grenzen - 176; De synode van 1851 - 179; Als een stier op de rode lap - 184; Een prikkelbaar persoon - 187; Geloof en (natuur)wetenschap bij een evangeliedienaar - 188; Vijfentwintig jaar predikant - 191; Het driemanschap - 193; Praktische theologie houdt rekening met de relatie tussen kerk en staat - 194; De nieuwe tijd in de Groninger kerkeraad - 198; Kerkelijk wijkwerk wordt belangrijk - 200; Groningen pleit voor evangelische vereniging tegen Rome - 204; De Groninger predikantenvereniging laat de godsdienstige situatie onderzoeken - 207; Groninger predikanten in verzet tegen Thorbeckes armenwet - 209; 'De tactiek in Holland om zoo min mogelijk de Groningsche zaken te bevorderen' - 211
- V Het zenit bereikt 1852-1855** 213
- Inleiding - 213; Koenen, De Groot en de ondergang van de China-vereniging - 213; Veler vraagbaak en toeverlaat - 216; Kerkgeschiedenis met een moraal - 217; Rome als voorbeeld en uitdaging - 219; Opleiding tot zelfstandig inzicht in het Christendom - 221; Rector onder Thorbecke - 222; Rector-schoolopziener De Groot als anoniem actievoerder - 225; Vergeefse strijd voor Koning en Vaderland - 228; Eindelijk een Evangelische Maatschappij - 233; Politiek, evangelisatie en de Wet op de kerkgenootschappen - 236; De synode van 1853 - 238; Het onderwijs een voorwerp van zorg voor de natie - 240; Evangelisch-katholieke godgeleerdheid als de theologie van de toekomst - 242; Laten we gebruik maken van de vrijheid die de grondwet ons protestanten biedt! - 243; Vijfentwintig jaar hoogleraar - 245; De protestantse natie raakt verdeeld - 246; In kerk, huis, school en staat het christendom! - 247; Drankbestrijding en maatschappelijk beleggen - 248; Strijd voor een verstaanbare bijbel - 249; Met Rome valt niet te spotten - 251; Promotor van leerlingen, maar ook van Vives en a Lasco - 252;

De positie van de theologie in de senaat - 255; De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid - 257; Eindelijk tijd voor een werkvakantie - 259; Dit zal te allen tijde een bron blijven - 261; Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag geen volle feestdagen - 264; Pareau sukkel met zijn gezondheid - 265; Onze redelijke godsdienst - 266; Praktische godgeleerdheid voor het gaslichttijdperk - 268; Een nieuwe Leidse connectie - 269; Vernieuwingen in het onderwijsprogramma - 269; Joodse theologanten - 271; Het Godgeleerd Gezelschap een hechte vriendenkring - 272; Vertaalwerk en een nieuwe preken-serie als inkomstenbron - 274; Samen tegen Rome - 276; Volksvoorlezingen over de kerkgeschiedenis - 278; De armenwet van 1854 en de Bonifatiusherdenking 1855 - 279; Toga - 280; De kwestie-Meijboom een testcase - 282; Omstreden beroepingswerk - 284; Pauperisme, emigratie en bedrijfsscholen - 286; Een nationaal Congres over het armwezen, afvalverwerking en statistiek - 287; Hoe vrouwen den Heer moeten dienen, ook buiten haar huis - 289

VI Kenterend getij 1856-1859

295

Inleiding - 295; Toekomstige evangelisch-catholieke godgeleerdheid in de harde praktijk - 296; Evangelisch-katholiek lager onderwijs onder hervormd toezicht - 297; Overzicht der Bijbelsche en kerkelijke godgeleerdheid - 299; Junior op eigen benen - 301; Nieuwe Pinksterkracht verzandt in protestants Nederland - 303; Ook in de Evangelische Bibliotheek geen Erasmusbiografie - 307; De ijdele klank in de nieuwe Wet op het lager onderwijs - 309; Voor afschaffing der slavernij, tegen Da Costa en het misbruik van kerkelijke goederen - 311; Zorg voor zwakzinnigen, geesteszieken, kwetsbare meisjes en doofstommen - 313; Strijd tegen Rome via België - 315; Geen extra reglement op het ambt van koster, voorlezers en voorzangers - 316; Twintig jaar Vrouwenvereniging Groningen en een Kweekschool voor de zeevaart - 319; De eerste jeugd vrienden ster-ven - 321; Afscheid als NOG-voorzitter - 322; Ontmoetingen met Ullmann en Straatsburger godgeleerden - 322; De trouwbijbel een typisch Groninger initiatief - 324; Senior en junior samen tegen Busken Huet en Kuenen - 325; Het grootste kwaad voor de gemeente verbreid door godgeleerden - 330; Beantwoording van J.H. Scholten - 332; Antwoord aan Allard Pierson - 335; Bezorgd over de koers en structuur van het NZG - 336; Ge-spannen en geplaagd door aambeien - 339; Tijdelijk in de ban van het spiritisme - 340; Mijn beste, allerliefste bezweek - 342; Weer in het gareel - 343; Kosterrijgoederen - 345; Aandacht voor Suriname - 346; Ouderling-adviseur voor gemeenteopbouw en diaconoaat - 348; Toenemend orthodox verzet - 353; De moeizame gang naar kerkelijke verkiezingen - 356; Pareau doet nauwelijks van zich horen - 358; Geen beter zendeling dan een goed diaken - 359; Practische Godgeleerdheid voor het liberale tijdperk - 360; Muur-ling zoekt een nieuw theologisch evenwicht - 363; Kenterend getij - ook voor de faculteit - 363; De kerk volgens Jezus, Calvijn en a Lasco - 366; Het Ganzevoortfonds helpt kwijnend Groningen slechts weinig - 367; Waarheid in Liefde vernieuwd: niet langer de Heer, maar zijn kerk centraal - 369; Het Godgeleerd Gezelschap in dienst van de evangelisch-katholieke kerk - 371; De predikantenvereniging vooral voor praktische zaken - 373

VII Verwijdering en toenadering 1860-1863

375

Inleiding - 375; De ziekte van Pareau en de benoeming van Diest Lorgion - 376; Een verdeelde kerkeraad met uiteenlopende predikantsberoepingen - 378; Orthodoxe predikanten trekken meer mensen - 380; Gij als lidmaten onzer Hervormde Kerk: toenemend kerkelijk bewustzijn - 382; Evangelie en kerkgeschiedenis tafereel van de Christocratie!? - 384; In a Lasco's spoor tegen Renan en Pierson: de kerk rust op een bij-

zondere openbaring - 385; Rust en bezinning in Dwingeloo - 387; Diest Lorgion wordt algemeen assistent - 389; Licht- en schaduwzijde van ons tegenwoordig lager schoolwezen - 390; Vader, zoon en dochters - 392; Ary Scheffer en een bijbelvertaling in de 'taal der oogten' - 395; Wij en de Réveilmannen staan op één grond - 396; Actief in de behoudende synode van 1861 - 398; Een reglement op de verkiezing van kerkeraadsliden - 399; Kerkelijke invloed op de provinciale colleges van toezicht gewenst - 400; De belijdenisvragen bij lidmatenaanneming vastgelegd - 401; De afschaffing van zowel koninklijke als particuliere collaties bepleit - 403; De uitwerking van de onderwijswet van 1857 in de synode - 405; Altijd vóór het evangelie en het leven van Jezus - 406; Twee oudgedienden opnieuw uitgegeven - 407; Als schoolopziener ontslagen - 409; Meer tijd, vooral voor polemiek met moderne theologen - 411; Vrouwen kunnen en mogen zelfstandig oordelen over moderne theologie - 412; Verder kijken dan 'de aardse vaten' - 414; Als ketterjager te kijk gezet - 415; De geloofwaardigheid van het Oude Verbond archeologisch bevestigd!? - 417; De Catholica: een kerk die te veel affirmeert, maar toch affirmeert - 419; Schleiermacher in stelling tegen Hegel en A.D. Loman - 420; Tegen Van Vlotens spinozisme - 420; De predikantenvereniging: ook voor hedendaagse theologie - 421; Koenen: de Leidse theologie uit de Groninger geboren - 423; Vijfentwintig jaar Vrouwenvereniging Groningen - 424; Inwendige zending onder ontwikkelden: een onbeantwoorde vraag - 425; Het hervormde Nederland van 1863, waarin alle zienswijzen zich met elkaar meten - 428; De nadagen van Pareau - 430; Praktische theologie is actueel en wars van donquichotterie - 431; Muurling wordt modern - 433; Muurlings vier promovendi - 434; Muurling in de synode van 1862 - 436; Diest Lorgion: een frisse wind door de faculteit en een extra stem in de senaat - 437; Onder Diest Lorgion het eerste Nederlandstalig proefschrift - 439; Vergoefse prijsvragen - 441; Een proponentenvereniging - 441; Vijfentwintig jaar Groninger Godgeleerd Gezelschap - 443; Een nieuw lid - A. van Toorenenbergen -, een nieuw geluid - 444; Op zoek naar nieuwe medewerkers - 445; Vanwege verminderde aftrek van Oomkens naar Visser en Noordhoff - 447; Waarheid in Liefde brengt het allernieuwste in modern gewaad - 449; Eindelijk de waarheid in de leer der voldoening - 451; De predikantenvereniging als theologisch toernooiveld - 452; Sluipende confessionele verdeeldheid - 453

VIII Niet modern, niet orthodox, maar evangelisch-liberaal 1864-1867

459

Inleiding - 459; Hofstede de Groot markeert zijn positie - 460; Tegen Strauss' *Leben Jesu* - 463; Het laatste toernooi over legende of mythe in de evangelische verhalen - 465; Het begin van het einde van de Groninger vriendenkring - 466; Het christendom, de kweker der humaniteit - 469; Theologie en de overige wetenschappen: wat God heeft verenigd, scheidde de mens niet - 470; Muurling kan niet langer samenwerken - 471; De Bijbel kan evenals Gods zoon in geen graf blijven - 473; In de ban van Tischendorf - 474; Orthodox of modern, maar zeker geen evangelisch predikant - 476; Modern pastoraat vereist een goede emeritaatsvoorziening - 479; Waterloo 1815-1865: het christendom de bron der vrijheid - 480; Evangelisch kerkgezag overstijgt partijschappen - 480; Vrijheid voor en door kerkelijke verkiezingen - 482; Evangelische vrijheid - 482; Geef gemeenten leningen en modellen voor kerk- en pastoriebouw! - 484; De Indische Kerk is nog lang niet volwassen - 484; Na dertig jaar Groninger Godgeleerd Gezelschap nog steeds strijd - 486; Het Sophiahuis - 488; De NCCO in het gedrang; een plan voor industriescholen komt niet van de grond - 490; Vol verwachting aangemeld voor de Evangelische Alliantie - 491; Uit de droom geholpen - 494; Maximale Groninger invloed in het Algemeen College van toezicht - 495;

Het conflict met de Evangelische Alliantie in de openbaarheid - 496; Een gnosticus als getuige voor de oudheid van het Nieuwe Testament - 497; Christus als hoofd der kerk naast de historische Jezus - 499; Beroepingswerk in crisistijd - 501; 'Mijn Jonathán is op aarde niet meer' - 503; Dankrede na veertigjarige evangeliedienst - 505; Alleen in de bres - 506; Dit werk van consciëntie en moed haalt mij niet over - 507; Evangelischen en ethischen - 508; Groningen kiest voor kerkelijke verkiezingen - 510; Aandacht voor de papieren in het Rijksarchief - 511; De wereldtentoonstelling te Parijs en het wassende Woord van God - 512; Wat is anno 1867 ware Reformatieherdenking? - 513; Vijfenzestig jaar en miskend - 515; 'Liever de vrijheid een tijdlang zien beperken, dan het geloof zien verdwijnen' - 517; 'Hofstede de Groot en de orthodoxen als eens Herodes en Pilatus' - 519; Het einde van de Groninger richting - 520; Van Waarheid in Liefde naar Geloof en Vrijheid: een generatiewisseling - 522

IX Een omstreden afscheid 1868-1872

525

Inleiding - 525; Groningen na de kerkelijke verkiezingen - 526; De Goede Belijdenis levert commentaar - 528; Heiligerlee als *trait-d'union* tussen verleden en heden, orthodox en evangelisch - 530; *Universitates docentium et discentium*, geen inrichtingen voor de wetenschap - 531; De Hervorming evenzeer een nationale en staatkundige als een kerkelijke zaak - 532; Erkend in Duitsland en Zwitserland dankzij Basilides - 533; Het prettig gevoel van een fervent treinreiziger - 534; Rome, het Vaticaans Concilie en het evangelie - 535; Evangelisch balanceren - 538; Is er niet overal insubordinatie merkbaar? - 540; Gods openbaring de bron van alle godsdienst alsook van de Griekse wijsbegeerte - 542; Geslaagd voor de Duits-Nederlandse Pastoral-Conferenz van oktober 1869 - 544; Tegen de wereldbeschouwing van Opzoomer en Kuenen - 546; De moderne theologie in Nederland - 548; Voor en tegen De Groots Moderne theologie - 550; De bekroning van een tienjarige ontwikkeling - 553; De wereldroeping van Israël in onze dagen - 554; In de weer voor het openbare christelijk lager onderwijs - 555; Pleegzusters- en Toevluchtsoord 25 jaar - 557; Moderne en orthodoxe promovendi - 558; De doopformule als schibboleet - 561; Een mislukte verbetering van het psalmboek - 565; In de lappenmand - 566; Wessel Gansfort herdacht - 568; De levensgemeenschap aller Christenen met Christus het levensbeginsel der Kerk - 569; De Oberammergauer Passionspielen: geheel rein en evangelisch - 571; Modern Groningen krijgt vorm - 573; De laatste cursus - nagenoeg alleen voor geboren en getogen Groningers - 575; Emden 1571-1871 - 576; Strijd in en rond het kiescollege - 578; Dankzij het kiescollege rust in de kerkeraad - 580; Geve God ons waardige mannen! - 581; De Groot wil doorgaan - 584; Neêrlands vrijheid drierwef gevierd - 585; Een besmeurde benoeming - 588; Zeist 1872 - onzaliger nagedachtenis - 589; Afscheid - 591; Vijftig jaar in de theologie - 592; Deugden en gebreken van de synodale vertaling - 593; Hemelhoog juichend, ten dode bedroefd - 594; De nadagen van het Groninger Godgeleerd Gezelschap - 596; Afscheid van Waarheid in Liefde - 597; Afscheid van twee geliefde vrienden en een vriendin - 599; De predikantenvereniging: gesprekspodium annex kampplaats der richtingen - 600; Van Toorenenbergen bezielt de NZG-afdeling - 601; Het Groninger Nut zonder Van Herwerden en De Groot - 602

X Werken zolang het dag is 1873-1886

607

Inleiding - 607; Dominus ac Redemptor: een vrucht van pauselijke onfeilbaarheid - 608; Heiligerlee: de heilige grond der natie - 609; Afdelingsvoorzitter van de Nederlandsche Gustaaf-Adolf Vereeniging - 610; Maria Hoorebeke, de oudste hervormde gemeente in België - 611; Bestuurder en auteur bij Het Nederlandsche Godsdienstige

Traktaat-Genootschap - 612; Nationale evangelische organisatie - 613; De voortgezette synode van 1873/1874: een belangrijke schrede op het democratisch pad - 615; Geen scheuring in de Hervormde Kerk - maar ook geen reorganisatie! - 617; Graag Lasonder of Gooszen voor Chantepie de la Saussaye - 619; De hereniging der kerken en de Islam - 620; Staatssubsidie voor bijzondere scholen en het einde van de NCCO - 621; Roerige jaren - 624; De Hervormde Kerk een organisme, geen sociëteit van gemeenten - 627; Wij hebben een vast beginsel, zij niet - 630; Ondanks alles verknocht aan Israëls Psalmen - 630; De Hervormde Kerk een tot op het bot verdeeld organisme - 631; Helpman geholpen dankzij de opgeheven zondagsscholen oude stijl - 632; Alsnog kerkvisitator en examiner - 634; Geschiedschrijving met al de piëteit van een oud-discipel - 634; De Wet op het hoger onderwijs is beter dan ik vreesde - 635; Beurzen blijven voor Groningen dringend nodig - 638; Graag een evangelische opvolger voor Lorgion - 639; Groningers uitgemaakt voor slippendragers der orthodoxen - 643; De droom van een evangelisch-katholieke kerk in een herboren Nederland - 645; Supranaturalisten beven niet bij nieuwe ontdekkingen op patristisch gebied - 648; De belijdeniskwestie in de predikantenvereniging - 649; De vrouw van gelijke waarde als de man, ja dikwijls van hogere waarde - 652; Een kerkelijke leerstoelendans - 653; Het kerkelijk professoraat - 656; Scheuring in de eigen hervormde gemeente - 656; Het einde van een riant middenpositie - 657; Evangelische stemmen bepalen het landelijk beleid - 659; Het Godgeleerd Gezelschap: een schim van wat ooit was geweest - 660; Al gaat 'Het Evangelie' achteruit, toch gaan we landelijk vooruit - 662; Fatsoenlijk vertier en kunst in dienst van het evangelie - 663; De pacificatie van 1879 - 664; 'Een bewijs gegeven dat samenwerking van alle rigtingen mogelijk is' - 667; Het einde van een vijftigjarige synodale loopbaan - 668; De dagen van het Godgeleerd Gezelschap en kiesvereniging 'Het Evangelie' geteld - 669; Het einde van een vijftigjarig studentikoos-militair verbond - 671; Wij Evangelischen en onze Calvinisten - 671; Aankweking van godsdienstzin onder de onderwijswet van 1878 - 672; Een dubbel verlies - 674; Samenwerking met 'andersdenkenden' tot bevordering van zondagsrust - 675; Het einde van het Groninger Godgeleerd Gezelschap - 676; De zending een wereldmacht - 679; Tachtig jaar - 681; De kapitein verlaat twee van zijn schepen - 682; Onze lieve Cornelis is naar de hemel gegaan - 684; Laatste publicaties - 685; Verlies op verlies - 687; De dood kwam betrekkelijk nog onverwacht - 688	
XI Kerk, huis, school en staat. De balans opgemaakt	689
Wie was P. Hofstede de Groot? - 689; Van standsbesef naar richtingenstrijd - 691; Opvoeding: een woord om de kracht van het christendom duidelijk en navoelbaar te maken - 693; Opvoeding: geen simpele volksopvoeding, maar een vorm van neo-orthodoxie - 694; Kerk - 696; Kerk-genootschappen - 703; Huis - 705; School - 707; Staat - 712; Kerk, huisgezin en staat: door God gewilde ordeningen - 713; Van Hofstede de Groot naar Kuyper - 715	
Afkortingen en verklaring van enige termen	717
Bronnen en literatuur	722
Bijlagen	763
Bijlage I Leden, medewerkers en gasten van het GGG (1835-1883), overige auteurs in WIL (1837-1872), leden en gasten FGG (1838-1872), doctorandi en (ere)doctores TF Groningen (1820-1872) - 763	

Bijlage II Personen van belang en / of typerend voor de ontwikkeling van P. Hofstede de
Groot en diens vriendenkring – 803

Verantwoording illustraties	807
Register van personen	808

INLEIDING

Kerk, huis, school en staat. Leven, werk en vriendenkring van P. Hofstede de Groot (1844-1886) is geschreven als vervolg op mijn in 1984 uitgekomen proefschrift *De Groninger godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)*. Aanvankelijk had ik mij voorgenomen de ontwikkeling van alle Groninger godgeleerden die in het eerste deel voorkwamen, alsook die van hen die zich nadien bij het Groninger Godgeleerd Gezelschap (GGG) aansloten, in een tweede deel te volgen tot en met 1872, het jaar waarin het Groninger tijdschrift *Waarheid in Liefde (WiL)* werd gestaakt.¹ Gaandeweg brak evenwel het inzicht door dat een dergelijke studie te omvangrijk zou worden. Een deel van het verzamelde materiaal verscheen daarop in artikelen, waaronder een vijftiental in het *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*.² In plaats van alle Groninger vrienden te volgen, concentreerde ik het onderzoek op hun voorman Petrus Hofstede de Groot (1802-1886) en diens directe vriendenkring.³ Dit had echter tot gevolg dat de te beschrijven periode ruimer werd. Nu diende De Groots sterfjaar het slotjaar te zijn. Bovendien was mij bij voortgaand onderzoek in brieven en autobiografisch materiaal gebleken, dat bepaalde gebeurtenissen en achtergronden die ik in mijn proefschrift niet had vermeld, voor het vervolg van De Groots leven en dat van zijn vrienden dermate belangrijk waren dat ze in het vervolgdeel opgenomen zouden moeten worden. Vandaar dat in de eerste twee hoofdstukken dikwijls wordt teruggegrepen op de jaren vóór 1844.

GEDACHTEN GAAN OP VOETEN

Gedachten gaan op voeten. De al dan niet verheven gedachten van een academisch geschoold theoloog zijn nooit los te zien van de wereld waarin hij leeft. Dat geldt zeker voor Hofstede de Groot. Denken, doen en leven waren bij hem zo nauw verbonden, dat zijn opvattingen pas in samenhang goed kunnen worden doorzien. Vandaar dat in het nu volgende niet slechts zijn theologisch werk wordt beschreven, maar ook de omgeving waarin dat ontstond: een veld dat zich van de materiële cultuur van zijn tijd uit-

1 'Deze tweede periode van de geschiedenis der Groninger godgeleerden wacht echter nog op een beschrijving'; Vree, *Gron. godgeleerden*, 15.

2 Zie 'Bronnen en literatuur'.

3 Waar 'De Groot' zonder meer, of 'De Groot senior', wordt gebruikt, wordt altijd P. Hofstede de Groot bedoeld; diens zoon C.P. Hofstede de Groot wordt aangeduid met 'De Groot junior'; in de noten: HdG en HdG jr.

strekt tot de grote kring van vrienden, vriendinnen en collega's in binnen- en buitenland met wie hij samenwerkte. Ik geef één voorbeeld. Als De Groot stelt dat het doel van Gods openbaringen aan ons mensen onze opvoeding is, kan dat latere geslachten vreemd in de oren klinken. Dit wordt echter anders voor wie beseft dat slechts enkele minuten gaans van zijn huis te Groningen de sloppen begonnen, waar hij bepaald niet met een boog omheen liep.⁴ In die achterbuurten werd, evenals trouwens in de binnenlandse koloniën en die in Oost en West, de rauwe keerzijde van 'de ijzeren eeuw' zichtbaar.⁵ De koloniën begonnen niet pas bij de evenaar, maar op de heidevelden en in de veengebieden, zodat één van de leerlingen die daar werkte onbeschroomd sprak van 'mijne inlandsche heidenen'.⁶ Vandaar dat De Groot en zijn vrienden zich goed konden vinden in de door J.H. Wichern te Hamburg ontwikkelde gedachte van 'Innere Mission'. Anderzijds dwong de toenemende bekendheid met de grote godsdiensten van het Oosten De Groot tot nadenken over de verhouding tussen het christelijk geloof en de overige wereldgodsdiensten. Ook dat bepaalde mede zijn gedachten over opvoeding van Godswege.

De 'beschaafde' bovenlaag betitelde de negentiende eeuw graag als 'een eeuw van vooruitgang'.⁷ De Groot heeft zich altijd ingezet om de vruchten van die vooruitgang – betere scholing, dito gezondheidszorg, (spoor)wegen en drukpersen – ten goede te doen komen aan zijn minder bedeelde medemens. De vooruitgang had echter daarnaast een effect dat hem en de zijnen onaangenaam trof. De universiteit van Groningen moest door de voortschrijdende eenwording steeds meer concurreren met de grotere universiteiten in het Westen; gedurende een aantal jaren dreigde ze zelfs opgeheven te worden. Betere vervoersmiddelen en druktechnieken maakten niet slechts het organiseren van (inter)nationale congressen mogelijk, maar bevorderden ook (kerkelijke) partijvorming, met eigen partijbijeenkomsten en dito bladen.

Politiek gezien strekte De Groots lange leven zich uit over vier perioden: de rumoerige jaren van de Bataafse Republiek, het Koninkrijk Holland en de Franse annexatie; de tijd van Restauratie onder Willem I; de door de vrede met België in 1839 ingezette overgangperiode, uitlopend op de Grondwet van 1848; de lange jaren van het liberale hoogtij, met allerlei ontwikkelingen waarvan hij weinig moest hebben. Vandaar juist in die laatstgenoemde jaren zijn strijd op het gebied van zowel het lager als het hoger onderwijs. Wie De Groots leven van nabij volgt, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat hij dikwijls meer tijd besteedde aan zaken buiten dan binnen de universitaire kring. Daarmee was hij een der laatste vertegenwoordigers van het type hoogleraar-generalist voor wie niet het wetenschappelijk onderzoek en onderwijs op een beperkt vakgebied voorop stond, maar veeleer het onderwijs als opvoeding van een nieuwe generatie leiders voor de natie, alsmede de dienst aan de publieke zaak. Al deze aspecten zullen in het nu volgende aan de orde komen en dan zoveel mogelijk in chronologische volgorde.

4 Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*, m.n. 101, 109–111.

5 Hans Goedkoop, Kees Zandvliet, *De ijzeren eeuw. Het begin van het moderne Nederland*, Zutphen 2015.

6 Vree, 'Veertig kerken', 66.

7 Zie b.v. *Nederland, in deze eeuw van vooruitgang onderworpen aan stelselloosheid, aan bekrompenheid van inzichten en aan het toeval. Beschouwingen over den gang van zaken in Nederland ten aanzien van het gewichtigste staatsbelang; de bevordering der volkswelvaart, in betrekking tot het groote vraagstuk van den dag; de aanleg van spoorwegen*, Amsterdam 1858.